

Megjelent: In: Boros István (szerk.): Keresztény megújulási mozgalmak (1500-1800). Budapest: Szent István Társulat, 2019. 53-65.

A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózatkutatás tükrében

Módszertani buktatók és esélyek

Csepregi Zoltán

1 Előzetes megjegyzések

A következőkben igyekszem komolyan venni a történeti hálózatkutatás követelményeit, azaz csak olyan jelenségeket és mintázatokat vizsgálok hálózatként, melyek speciális forrásadottsága megengedi, hogy érvényes következtetéseket vonjunk le kvantitatív elemzésekből vagy a kapcsolatok vizualizálásából.¹ Hiszen ha a korai magyar történelem forrásállományát jellemezni próbáljuk, akkor a „hiányos” vagy „töredékes” jelzők is szépítésnek bizonyulnak. A 16. századi értelmiségi, humanista, tudományos levelezésnek például a becslések szerint alig néhány százaléka maradt fent. Ezt az anyagot is lehet természetesen hálózatként elemezni, de csakis félrevezető eredményekkel.

16. századi szövegek hagyományozódásának, fennmaradásának domináns útja – a hazai nyomdaipar minden fogyatékosága (pl. az egyetemi nyomdák hiánya) ellenére – egyértelműen a sajtó volt, nem pedig a kézirat. A „hogyan prédikáltak a magyar reformációban” kérdést ezért elsősorban a nyomtatott irodalom alapján lehet megválaszolni, jóllehet a szövegek mennyisége eddig inkább kvalitatív, mint kvantitatív elemzési módszerekre csábította a kutatókat.² Az összes kortársi életrajz (mint a *Vita Szegedini* vagy a *Vita Stöckelii*) nyomtatásban maradt fent: ezek egyébként a kutatásban legtöbbször faggatott szövegek.³ Johannes Honterus nyomdatulajdonosként hatékonyan terjeszthette saját műveit. Ezért elsősorban a brassói nyomdának köszönhető, hogy ezek eredeti, megbízható szövegezésben maradtak fent. Hasonlóan kedvező a helyzet Debrecenben Melius Juhász Péter munkássága szempontjából.⁴ Ezzel szemben Észak-Magyarországon a nyomdai kapacitás hiányának tudható be, hogy az 1540-1560-as évek fontos teológiai szövegeinek szöveg-hagyománya (hitvallások, kánongyűjtemények) igencsak problematikus. Ez a körülmény magyarázza egyrészt, hogy kései fikciók és történeti spekulációk ezen a területen máig hatóan érvényesülni tudtak, másrészt a véglegesen rögzített és széles körben elterjedt szövegek hiánya vezetett ahhoz a kényszerítéshez, hogy ezeket az egységdokumentumokat rendre tovább írják, azaz a folyamatosan változó vitakörnyezet igényeihez igazítsák. Ezért

¹ Jó áttekintést nyújt: M. Düring et al. (2016), *Handbuch Historische Netzwerkforschung. Grundlagen und Anwendungen*, Berlin-Münster, LIT. Hazai példák: Tózsza-Rigó A. (2014), *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó; Tózsza-Rigó A. (2016), *Eine neue methodologische Interpretationsmöglichkeit für Stadtgeschichte, oder wissenschaftliche „Modeströmung“? Geschäftsnetzwerke zwischen nordwestungarischen und mährischen Städten in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, in: Radana Červená et al. (zost.), *Jak psát dějiny velkých měst?* Brno, Statutární město Brno et al., (Brno v minulosti a dnes) 273-284.

² Kivételes példa a kvantitatív megközelítésre: Péter K. (1984), Romlás és szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján, *Történelmi Szemle* 27, 1984, 80-102; Péter K. (1985), A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században, *Századok* 119, 1985, 1006-1028. Későbbi időszakra nézve: Heltai J. (2008), *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601-1655*, Budapest, OSZK, Universitas (Res libraria, 2).

³ RMK III. 523, 740; vö. további életrajzok: RMK III. 579, 604, 658.

⁴ Csepregi Z. (2013), *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi, (Humanizmus és reformáció, 34), 270-286, 349-359.

amikor a hazai reformációkutatás elsősorban nyomtatott forrásokra támaszkodik, ez egyidejűleg jelent kényszert és előnyt is.

2 Határokon átívelő összefonódások

Ekkora forráspusztulás mellett természetesen felértékelődnek az európai gyűjteményekben megőrzött iratok, melyek elsősorban a magyarországi reformáció nemzetközi kapcsolatrendszerét és az ezzel összefüggő kulturális kölcsönhatásokat dokumentálják. A 16. századra koncentrálnak ez az anyag mintegy 100 levelet tesz ki, és monografikus feldolgozását Jan-Andrea Bernhard végezte el 2015-ben megjelent vaskos könyvében (az ő megközelítésében, amint ezt műve alcíme is jelzi, kommunikációtörténeti szempontból).⁵ A levelezések többnyire féloldalasan maradtak fent, a Magyarországra címzett darabok ugyanis általában hiányoznak. A rendelkezésre álló források alapján Philipp Melanchthon volt a legszorgalmasabb levelezőtárs, s szorosán utána jön a rangsorban Heinrich Bullinger.⁶ Természetesen ezek a hálózatok is ábrázolhatók volnának vizuálisan, kulcspozícióban a két említett személlyel mint patrónussal, s körük rendeződne népes klientúrájuk, de ez az adatok ostoba félreértelmezése volna, s csupán a hiányos forrásadottságok esetlegességeit tükröznék. Ennek ellenére még egy ilyen vizsgálat is kirajzolna néhány „átjátszóállomást” vagy közvetítő szerepet. Melanchthon esetében ez Boroszlóban lenne (Johannes Hess és Ambrosius Moibanus), míg Bullinger levelezését vizsgálva Bécsben (Fejérthóy János).

Hogyha a magyarországi reformátorok belföldi kapcsolatrendszerét vizsgáljuk, akkor – mint fent utaltam rá – még töredékesebb forráshelyzettel szembesülünk.⁷ Csak azoknak a leveleknek volt esélyük fennmaradni, melyeket egy városi tanácshoz vagy arisztokratához címeztek, hogy aztán később egy városi vagy családi levéltár őrizze meg őket.⁸ Olyan levelek,

⁵ J.-A. Bernhard (2015), *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500-1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, (Refo500 Academic Studies, 19).

⁶ *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*, Hg. Heinz Scheible et al., Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog, 1977-, <http://www.haw.uni-heidelberg.de/forschung/forschungsstellen/melanchthon/mbw-online.de.html> (2018.05.21.); *Heinrich Bullinger: Briefwechsel (1524-1575)*, Hg. Ulrich Gäbler et al., Zürich, Theologischer Verlag, 1974-, <http://teoigsed.uzh.ch/> (2018.05.21.).

⁷ D. Škoviera (1975/76), *Epistulae Leonardi Stöckel*, *Zbornik Filozofickej Fakulty University Komenského. Graecolatina et Orientalia* 7/8, 1975/76, 265-359; Szabó A. (1989), *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, Szeged, JATE, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22); Szabó A. (2005), *Briefe und Korrespondenz im Späthumanismus. Drei Beispiele aus Ungarn: Matthias Thoraconymus, Sebastian Ambrosius Lahm und Mihály Forgách*, in: Marcell Sebök (ed.), *Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, Budapest, Collegium Budapest Institute for Advanced Study, (Collegium Budapest workshop series, 15), 183-197; Szabó A. (2014), *Der Briefwechsel eines ungarischen Wandergelehrten. Albert Molnár und seine Freunde*, in: Tünde Katona - Detlef Haberland (Hg.), *Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*, Szeged, Grimm, (Acta Germanica, 14), 164-180.

⁸ Iványi B. (1990), *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei*, I, 1527-1625, Szeged, JATE, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1); I. T. Piirainen - V. Jankovič (1991), *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, *Neuphilologische Mitteilungen* 92, 1991, 501-511; J. Meier et al. (2009), *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit. Westslowakei – Mittelslowakei – Ostslowakei*, Berlin-New York, De Gruyter; Guitman B. (2015), *Über einige Briefe von geistlichen Intellektuellen aus den Bartfelder Archiven aus der Mitte des 16. Jahrhunderts*, in: Peter Kónya - Annamária Kónyová (zost.), *Od reformácie po založenie cirkvi. K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradi*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 184-194.

melyeket hazai reformátoraink egymással váltottak, a fehér hollók gyakoriságával fordulnak elő az eddig feltárt gyűjteményekben. A hálózat kutatás módszertanának alkalmazása itt, mint említettem, teljesen kontraproduktív lenne, hiszen sokkal többet árulna el a szövegek hagyományozódásának útjáról, mint arról a funkcióról és hatásról, melyet keletkezésükkor gyakoroltak.

Érdeemes a három részre szakadt ország problematikáját is ide bekapcsolni. A magyarországi oszmán Hódoltság első évtizedeiben keletkezett protestáns prédikátorleveleknek a kutatás régtől fogva nagy figyelmet szentelt, ám értelmezésükben máig nem alakult ki egyetértés. Tanulmányomban új szempontból közelítem meg őket, azt vizsgálva, hogy az általuk közvetített információk hogyan jutottak el a szóbeli közléstől és a magánlevéltől a másolatokon és kivonatokon keresztül a nyomtatás nyilvánosságáig, s miként módosult eközben tartalmuk és üzenetük. Megállapítható, hogy a hódítókkal szembeni kritika éle e folyamat során tompult, míg egyre nagyobb hangsúlyt kapott az optimista helyzetértékelés. A Hódoltság és az európai központok között nem létezett közvetlen kommunikáció, hanem a kapcsolat lépésről lépésre, akár öt-hat közvetítón keresztül épült fel: dél-dunántúli mezőváros – az Oszmán Birodalom határán fekvő marhapiac – a Királyi Magyarország egyik városa – Boroszló vagy Bécs mint kereskedelmi központok – német vagy svájci célpontok.

1548 előtt Wittenberg volt ennek a levélláncnak a végállomása, továbbá a birodalmi gyűléseknek is otthont adó délnémet nagyvárosok (Nürnberg, Regensburg, Augsburg), az augsburgi interim után azonban a címzettek már Matthias Flacius Magdeburgban vagy Bullinger Zürichben, illetve Wolfgang Musculus Bernben voltak. Megállapítható, hogy a hódítókkal szembeni kritika éle e folyamat során tompult, míg egyre nagyobb hangsúlyt kapott az optimista helyzetértékelés. E levéllánc végén ráadásul egy kalap alá vették a meg nem szállt területek reformációs beszámolóit a hódoltsági hírekkel, így pl. az erdélyi szász hitújítás sikereit is az oszmán hatóságok jóindulatával magyarálták.⁹ Az említett nyomkövetési módszerrel e gondolat forrásai is pontosan kimutathatóak.¹⁰

A levéltári források töredékessége és a nyomtatott anyag dominanciája mellett a hatástörténeti kutatás logikus döntéssel fordult az olvasás- és könyvtörténet irányába. A Szegeden mintegy negyven éve kialakult olvasástörténeti műhely arra az eredményre jutott (ami azóta a több folyómétert kitevő adattári kötetekben és az ezen alapuló *eruditio* adatbázisban is nyomon követhető¹¹), hogy a 16. századi Magyarországon Melanchthon volt a legolvasottabb szerző, messze Erasmus, Cicero és Luther előtt.¹² Hazai nyomdánk a *Praeceptor* műveit több kiadásban jelentették meg, mint bármely más külföldi szerzőét.

Jan-Andrea Bernhard említett monográfiája is főként erre az adattömegre támaszkodik. Adatok alatt főleg inventáriumokban, végrendeleteknek és hagyatéki jegyzékekben megőrzött könyvlistákat kell érteni. A legtöbb esetben ezeket szükséztávóságuk vagy a könyvek hányatott

⁹ Warhafftige Neuwe zeytung/ aus dem Vngerlandt vnd Tuerckey jns Deutsch Landt geschrieben/ aus dem Latein/ inn Deutsche sprach verdolmetscht. [H. ny. n. 1546]. VD 16. W 339.

¹⁰ Csepregi Z. (2017a), A török a protestánsokat pártolja? A hódoltsági reformációról Melanchthontól Bullingerig, in: Ittész Gábor (szerk.), *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, Budapest, Universitas, 19-44.

¹¹ Monok I. et al. (2001-2017), *Bibliotheca Eruditionis. A Kárpát-medence olvasmányműveltsége 1500-1700*, online-adatbázis, Budapest-Szeged, <http://www.eruditio.hu/lectio> (2018.05.21.).

¹² Monok I. (2016), Luther és Melanchthon műveinek előfordulási gyakorisága a kora újkori könyvjegyzékeken, in: Horn Ildikó et al. (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, I, Budapest, L'Harmattan, 115-132. A könyvjegyzékeken regisztrált és a történeti könyvtárakban fennmaradt példányok számbavétele természetesen problémás módszer, hiszen éppen a legtöbbet használt, ezért szinte rongyosra olvasott műfajok potyognak ki a rostán, így a tankönyvek, káték, ima- és énekeskönyvek. Pedig ha az „olvasás nyomait” keressük, ennél mélyenszántóbbat nem találunk.

sorsa miatt nem lehet kézbe vehető példányokkal kapcsolatban hozni. Ezért ezek az amúgy értékes és informatív források semmit sem árulnak el magáról az olvasásról: ki, mit, mikor, milyen hatással olvasott. Ezen kérdések eldöntésére ugyanis magát a kiadványt kellene már faggatnunk: bejegyzéseket, aláhúzásokat és az olvasás más beszédes nyomait értelmeznünk. az itt említett módszertani probléma sajnos jelentősen behatárolja általában véve a hatástörténeti megállapítások érvényességét és különösen is a kérdéses monográfia érvelésének meggyőző voltát.¹³

A szegedi kutatócsoport éppen ezért fordult az utóbbi időben inkább a történeti könyvtárak rekonstrukciójának irányába. Az eredmények között első helyen az egykori németújvári protestáns iskolai könyvtárnak (az általunk ismert legterjedelmesebb ilyen gyűjteménynek) a rekonstrukcióját kell említenünk, melynek 2013-ban megjelent katalógusában nyomon követhetjük a példányok útját országról országra, tulajdonostól tulajdonosig.¹⁴ Másodsorban Ósz Sándor Előd 2014-ben összeállított *Calviniana*-katalógusa tekinthető olyan adattárnak, mely ígéretesen csábít a történeti hálózat kutatás módszertanának alkalmazására.¹⁵ Több Kálvin-példány esetében ugyanis Ósz meggyőzően tudta valószínűsíteni, hogy melyik diák, melyik évben, melyik városban vásárolta, hogy aztán hazatérve magával hozza Magyarországra.¹⁶

3 Proszopográfiai kutatások

A 16. századi magyarországi protestáns lelkészek életrajzi adatai javarészt már elkészültek. Ezek – az evangélikus ELEM,¹⁷ valamint a dunántúli és tiszáninnyi református kézikönyvek¹⁸ – jócskán tartalmaznak olyan „reformátori” vagy „protestáns”¹⁹ személyeket is, melyeket a hazai felekezetszerveződés elhúzódozó folyamata miatt²⁰ nem lehet kizárólag egyetlen későbbi, elkülönült felekezethez kapcsolni. Az életrajzi adatok ezen túl a

¹³ Csepregi Z. (2017b), Bernhard, Jan-Andrea: Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen, *Zeitschrift Für Kirchengeschichte* 128, 2017, 116-117.

¹⁴ Zvara E. (2013), *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged-Budapest, SzTE, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 9); vö. egy másik gyűjtemény vonatkozásában: Zvara E. (2010), Kanizsai Pálfi János (1582-1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében, *Magyar Könyvszemle*, 126, 2010, 386-398.

¹⁵ Ósz S. E. (2014), *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21).

¹⁶ Ósz S. E. (2017), Wittenbergben vásárolt Kálvin-kötetéről. Kísérlet a peregrináció-kutatás továbbfejlesztésére *Gerundium* 8, 2017, 1, 114-126.

¹⁷ Csepregi Z. (2014-2016), *Evangélikus lelkészek Magyarországon, I/1-3, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Budapest, MEDiT, <http://medit.lutheran.hu/site/kategoria/40> (2018.05.21.) = ELEM.

¹⁸ Köblös J. - Kránitz Zs. (2009), *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai, I, 1526-1760*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 10); Ugrai J. (2007), *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a Millenniumig. Adattár, 2. bőv. kiad.*, Sárospatak-Tiszaújváros, Magánkiadás, www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tiszaninnen.pdf (2018.05.21.).

¹⁹ Pavercsik I. (2001), Evangélikus, református vagy protestáns? in: P. Vásárhelyi Judit (szerk.), *Fejezetek 17. századi nyomdászatainkból*, Budapest, OSzK-Osiris, (Libri de libris), 95-122.

²⁰ Csepregi Z. (2017c), Ethnische versus konfessionelle Identitätsbildung im Königreich Ungarn von der Reformation bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Überlegungen zur Mehrsprachigkeit, muttersprachlichen Identität und Übersetzungspraxis, in: Márta Fata - Anton Schindling (Hg.), *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburger Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Münster, Aschendorff, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 167), 377-406.

www.pfarrerbuch.de online-adatbázisba²¹ is bekerültek, mely technikailag lehetővé tesz szoftveres elemzéseket.

A *Semantic Web* program például képes családfákat összeállítani, rokoni kapcsolatokat vizualizálni, életutakat térképre vetíteni, összekötni egymással iskolatársakat vagy azokat a személyeket, akik egy adott egyházmegyében egyidejűleg működtek, de a források töredékes volta miatt ezek az eredmények ugyanúgy megbízhatatlanok és becsapósak maradnak, mint ezt a levelezések kapcsán már említettem. Sok „életrajz” nem tartalmaz ugyanis többet egy személynévnél, egy helynévnél és egy időpontnál, amikor az illető ott, mondjuk, aláírta a dézsmajegyzékben az őt megillető rész átvételét. Ilyen kiábrándító tapasztalatok ellenére az adatok igenis alkalmasak arra, hogy klikkeket és klánokat vizsgáljunk a tömegben, vagy hogy a földrajzi és társadalmi mobilitás, karrierstratégiák, valamint más magatartásformák mintázatait kutassuk és rákérdezzünk a családszerkezet, az iskolázottság és a szociális tőke jelenségeire.

A történeti szociográfia a társadalmi mobilitást fékező tényezőként veszi figyelembe az egyes szakmákba való beleszületést és beházasodást. Többek között a papi dinasztiákat is olyan összefüggésben vizsgálja, hogy ezek elveszik a teret a feltörekvő tehetségek elől, és az állások betöltésekor nem a rátermettség, hanem a nexus esik a latba.²² A nepotizmus jelenségének protestáns változata az ún. „ároni ház”. Időnként az a benyomásunk, hogy egyes családok kisajátítottak maguknak bizonyos egyházi pozíciókat, vagy hogy más állásokat kizárólag beházasodás útján lehetett megszerezni. A szokásjog valóban ismert ilyesmit: egyes gyülekezetek akár írásban is feltételül szabták, hogy új papjuk a régiek özvegyét vagy árván maradt lányát vegye feleségül (hogy az ezekről való gondoskodás felelősségét az utódra hárítsák). E jelenség hazai adatainak első tudományos feldolgozása a genealógia területén született. Libor Bernát szerint a korai magyarországi evangélikus értelmiség nagy arányban érintett benne.²³ Ezzel az adattal összehasonlítva – úgy tűnik – a 16. századra még nem telepedett rá annyira a móríci *Rokonok* világa.²⁴

²¹ M. Hein et al. (2017), *Pfarrerbuch*, online-adatbázis, Leipzig, Universität Leipzig, 2017, www.pfarrerbuch.de (2018.05.21.).

²² B. Vogler (1994), Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung. Karrieremuster evangelischer Geistlichkeit, *Archiv für Reformationgeschichte* 85, 1994, 225-233; L. Schorn-Schütte (1996), *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit: Deren Anteil an der Entfaltung frühneuzeitlicher Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig*, Gütersloh, GvH, (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 62); E. Riegg (2002), *Konfliktbereitschaft und Mobilität: die protestantischen Geistlichen zwölf süddeutscher Reichsstädte zwischen Passauer Vertrag und Restitutionsedikt*, Leinfelden-Echterdingen, DRW-Verl. Weinbrenner, (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde, 43), Th. Kaufmann (2003), *The Clergy and the Theological Culture of the Age. The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, in: C. Scott Dixon - Luise Schorn-Schütte (ed.), *The Protestant clergy of early modern Europe*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 120-136; M. Jakubowski-Tiessen (2005), *Wege ins Pfarramt. Pfarrerberufungen in der Frühen Neuzeit*, in: Manfred Jakubowski-Tiessen (Hg.), *Geistliche Lebenswelten. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Geistlichen in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Neumünster, Wachholtz, (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 37), 97-115; M. Ptaszyński (2017), „Beruf und Berufung”. *Die evangelische Geistlichkeit und die Konfessionsbildung in den Herzogtümern Pommern, 1560-1618*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 246).

²³ L. Bernát (2012), *The shaping of the Lutheran teaching profession and Lutheran families of teachers in the 16th and 17th centuries*, *Journal of Pedagogy* 3, 2012, 2, 101-116.

²⁴ Csepregi Z. (2017d), *Rekrutierung und Mobilität der evangelischen Prediger in der Reformation Westungarns. Anhand des ersten Bandes vom ungarischen Pfarrerbuch (1522-1610)*, in: Gert Polster (Hg.), *Ecclesia semper reformanda. Die protestantische Kirche im Pannonischen Raum seit der Reformation*, Teil 1, Eisenstadt, Landesmuseum Burgenland, (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 159), 137-147.

Az a kísérlet viszont, hogy terjedelmesebb proszopográfiai hálózatokat vázoljunk föl, megbukik a kiegyenlítetlen forrásadottságokon. Ezt a problémát a püspöki dinasztiákon mutatom be. Feltűnő ugyan, hogy az említett életrajzi adatbázisban a rokonsági viszonyokat jelző adatok püspöki családok körül sűrűsödnek, de ez mégsem jelenti azt, hogy a papság más részét nem érinti a klánosodás folyamata. A jelenség vizsgálatából ugyanis kétféle következtetést vonhatunk le. Először nagyon is valószínű, hogy a püspöklányok a feltörekvő ifjú kollégák szemében mindig elég bájos és vonzó teremtsnek tűntek. Egy püspök após akkora lendületet adhatott egy ilyen kezdő lelkész karrierjének, hogy ez akár őt is a legmagasabb hivatalig, a püspöki szélig repíthette. Másodszer azonban nem kizárt, hogy a püspöki családok éppen csak kedvezőbb forrásadottságaik miatt kerülnek ebből a szempontból előtérbe. Ezeknek a személyeknek a tevékenysége hivataluk folytán egyrészt jobban dokumentált, másrészt már régóta intenzívebben kutatott volt, mint alacsonyabb beosztású társaiké.

Mégis akad rá lehetőség, hogy ezt a sokszor szűkszavú proszopográfiai adattömeget – még ha nem is a történeti hálózat kutatás klasszikus metodikájával – szóra bírjuk. Ez az esély a 16. századra jellemző névhasználatban rejlik. Bár Magyarországon ekkorra már elterjedtek a rögzült családnevek, az értelmiségiek (és köztük a papok többsége) mégis származási helyükre utaló vezetéknevet választottak maguknak, sokkal gyakrabban, mint latinos vagy görögös humanista neveket. A magyar reformátorok ilyen értelemben viselnek „beszélő neveket”, melyek akkor is értékes információkkal szolgálnak, hogyha pusztán névlistákban bukkannak föl: dézsmajegyzékek, diáknévsorok vagy hitvallások, kánonok, zsinati akták és vizitációs jegyzőkönyvek aláírói. A közös származási hely ugyanis összeköti az embereket, akik ha nem is feltétlenül rokonok, de mindenképpen ismerősei és földjei egymásnak. Statisztikai módszerrel felvázolhatjuk a korai reformációs központok hierarchiáját, felbecsülhetjük ezek hatókörét, valamint kitapinthatjuk a centrum és periféria közötti kölcsönhatásokat, akár terjedelmes források hiányában is.²⁵ A helyneveket pedig térképre vetítve kirajzolódik a földrajzi mobilitás, a tipikus útvonalhálózat, s akár tömeges népmozgásoknak is nyomára bukkanhatunk.

4 A történeti hálózat kutatás valós esélyei a hazai reformációtörténetben

Az eddig felsorolt érvek ellenére mégis akadnak a hazai reformációtörténetben olyan speciális, térben és időben körülhatárolt kisebb kutatási területek és forráskorpuszok, ahol a szükséges történeti adatok megbízhatóan hagyományozva és szinte hiánytalanul állnak a kutató rendelkezésére, és ahol ezért jó eséllyel kockáztatható meg a hálózat kutatási módszertan alkalmazása.

Először is megőrződött egyes tartósan fennálló intézmények komplett iratanyaga. Első példamul a wittenbergi ordinációs anyakönyvek²⁶ szolgálnak. A belföldi mobilitás és peregrináció falusi-mezővárosi szintű késő-középkori gyakorlata feltűnő párhuzamosságot mutat azokkal az adatokkal, melyek protestáns lelkészavatási életrajzokban maradtak fenn. Magyarországra vonatkozóan 1540-től kezdődnek az ordinációs feljegyzések, 1560 után pedig kifejezetten részletes és terjedelmes önéletrajzokat tartalmaznak. A 16. század második

²⁵ Szakály F. (1995), *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, Balassi, (Humanizmus és reformáció, 23), 16-27.

²⁶ G. Buchwald (1894-1895), *Wittenberger Ordiniertenbuch*, 1-2, Leipzig, Wigand; G. Buchwald (1895-1903), *Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordiniertenbücher seit dem Jahre 1573*, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 16, 1895, 29-34, 176-202; 17, 1896, 25-63, 157-186; 18, 1897, 56-72, 239-258; 19, 1898, 111-126; 21, 1900, 113-128; 23, 1902, 183-203; 24, 1903, 78-96, 236-263.

felének diákjai is nagy távolságokat tettek meg, a szlovák anyanyelvűek szívesen mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más közeli német polgárságú városokba (pl. Morvaiglóra), a magyarok pedig Erdélybe, vagy akár a Hódoltság területére. A népszerű városi iskolák mellett nagyon sok az életrajzokban a mezővárosi helyszín, de olyan apró falvakban működő iskolák is keresettek lehettek, melyek lokalizálása ma nehéz feladatot jelent. A forrásegyüttes rávilágít e magatartásminták folyamatosságára.

Korábbi tanulmányomban 472 olyan magyarországi vonatkozású bejegyzést elemeztem statisztikailag, melyek 1540 és 1610 között keletkeztek – és meglepő eredményekkel szolgáltak mind az ordináltak térbeli mozgását, mind magatartásmintáik időbeli változását illetően.²⁷ A 16. század második felében ugyanis – más okok mellett talán a színvonalas hazai iskolarendszer kiépítésének köszönhetően is – visszaesett a külföldi egyetemek látogatottsága és néhány önéletrajzban ilyen megfogalmazásokkal találkozni: „akadémiai peregrinációra indultam Sziléziába és Morvaországba” vagy cseh alattvalóknál: „akadémiai peregrinációra indultam Magyarországra és Erdélybe”. Hazánk és Szilézia között az esetek 13 %-ában került sor határátlépésre, s pontosan ugyanez az aránya a cseh-morva területek és Magyarország közötti mozgásoknak. Ez a mobilitás jellemzően azt takarja, hogy a vizsgált személy szokványos karrierje során legalább egyszer tartományt váltott. A mozgások kiegyensúlyozottan kétirányúak. Magyarország ugyanannyi egyházi értelmiségit küldött a szomszédos tartományokba, mint amennyi ide.

Második példám viszont, a wittenbergi magyar *coetus* jegyzőkönyve részletesebb magyarázatot kíván. A wittenbergi egyetem magyar diákjai 1555-ben alapították meg egyesületüket – Melanchthon személyes támogatásával – az ugyancsak etnikai alapokon álló krakkói *Bursa Hungarica* mintájára.²⁸ Amikor 1591-ben a „filippistákat” kitiltották az egyetemről, a *coetus* ugyan hanyatlásnak indult, de formálisan fennállt még 1613-ig, amikor utolsó tagjai magukkal vitték jegyzőkönyvét Debrecenbe, ahol azt ma is őrzik. Az egykori *coetus*-tagok hazatérve kis kivétellel a később reformátusnak nevezett irányzathoz csatlakoztak és ennek egyházszervezetében töltötték be fontos pozíciókat.

Ha megnézzük a wittenbergi magyar diákok *coetus*ának névsorát, kiderül, hogy anyanyelvi alapon, etnikai önértelmezéssel szerveződött, alig találunk köztük nem magyar vezetéknevűeket, s ezeket is csak nyelvileg vegyes lakosságú területekről. A magyar *coetus* üléseit és jegyzőkönyvét bár latinul vezette, tagjai a mindennapokban minden bizonnyal magyarul érintkeztek egymással, kizárva ezzel a más anyanyelvű honfitársakat.²⁹ Ez a nyelvi alapú előbb teológiai, majd felekezeti differenciálódás a 16. század végére nyilvánvaló etnikai

²⁷ Csepregi Z. (2015), Hálózatoság Közép-Európa reformációjában 1540-1610: a wittenbergi ordinációs anyakönyvek vizsgálata alapján, in: Peter Kónya - Annamária Kónyová (zost.), *Od reformácie po založení cirkvi. K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 97-129.

²⁸ I. L. Bartholomaeides (1817), *Memoriae Vngarorum qui in alma condam vniuersitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pesth, Trattner, 30. Az etnikai meghatározottságot már az első statútum rögzíti: *quicumque [...] ex nostra gente*. Idézi: Szabó G. (1941), *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613*, Halle, Akademischer Verlag, (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, 2), 23. A krakkói és a wittenbergi szervezet közötti hasonlóság nem véletlenül alapult, hiszen a wittenbergi *coetus* alapító seniora, Kakas György 1536-ban a krakkói bursában viselte ugyanezt a tisztséget: ELEM I/1:784.

²⁹ Bartholomaeides 1817:30; Szabó 1941:106-107; Szabó A. (2015), Wittenbergi források a 16. századi magyarországi diákok peregrinációjához, in: Peter Kónya - Annamária Kónyová (zost.), *Od reformácie po založení cirkvi. K 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 156-164. A *coetus* tagjai közül csak öten voltak nem magyar anyanyelvűek, de ők is etnikailag vegyes területről származtak, és közülük hárman később magyar prédikátorként szolgáltak.

bizalmatlansághoz és ellentétekhez vezetett.³⁰ Mindezek mellett szembeszökő viszont a magyar nyelvű reformáció öntörvényű fejlődése, eredeti teológiai gondolkodása, a hazai református hitvallásokban szövegszerűen megragadható külön anyag (*Sondergut*).³¹ Ennek a felekezeti elkülönülésnek a motorja, ennek a teológiai erjedésnek a kovásza volt – amint már ezt régóta tudja a történeti kutatás – a wittenbergi magyar *coetus*.³²

Bát ezt az egyedülálló forrást, a *coetus* jegyzőkönyvét már többször is kiadták, a tagság rendszeres proszopográfiai vizsgálata a reformációs jubileumig váratott magára. Ez az életrajzi adattár több mint 300 személyt ölel fel, a kialakulóban lévő magyar református egyház krémjét, akiknek kapcsolatrendszerét a kézikönyv keresztutalásokkal érzékelteti. A legfontosabb forráson, a jegyzőkönyvön kívül az adattár alkalmi nyomtatványokra, egyetemi aktákra, a wittenbergi városi és egyházi levéltárra, valamint a kevészámú fennmaradt missilis anyagra is erősen támaszkodik. A kézikönyv formájában így hozzáférhető adattömeg éppen alkalmas rá, hogy kvantitatív hálózatelemzést hajtsunk végre rajta.

Másodszor olyan áttekinthető kutatási területeket említek, melyek mögött ugyan nem lelhető föl önálló intézményes tevékenység és irattermelés, melyek viszont mégis a nyomtatott és kéziratok források szokatlan sűrűsödését mutatják. A wittenbergi magyar diákságtól a vizsgált időszakban létszámban alig marad el a heidelbergi. Az utóbbi diákok hasonló módszertannal fölépített életrajzi adattára már 1980 óta hozzáférhető: 173 személyre terjed ki az 1595 és 1621 közötti évekből.³³ A fő különbség természetesen az, hogy Heidelbergben sem magyar szervezet, sem ennek külön vezetett jegyzőkönyve nem volt, ezzel szemben akadémiai nyomtatványok tömege maradt fenn, mind disputációk, mind alkalmi kiadványok.

Következő példám, a felső-magyarországi „kriptokálvinista hitvita” (1586-1599) ugyancsak nyomtatott forrásokra támaszkodik. Erre azután került sor, hogy a lutheránus Egyességi iratot és Konkordia könyvet egyes földesurak birtokain és városi territóriumokban kötelező érvénnyel fogadtatták el. A vitában főleg cipszer és sárospataki teológusok vettek részt, de a frontvonalak nem a népnyelvi határokon húzódtak (ahogy ez a későbbi korszakra lesz jellemző), hanem mindegyik nemzetiség (magyar, német, szlovák) teológiailag még megosztott volt. A forráskorpusz mintegy húsz nyomtatványra terjed ki, melyeket további kéziratok egészítenek ki.³⁴ Irodalomtörténeti szempontból a későhumanizmushoz soroljuk ezeket a műveket, melyek a magyarországi kutatásban nagy becsben állnak.³⁵ A több szerzőt,

³⁰ Az 1599-ben megjelent *Hypomnemával* (RMNy 854) a lutheránus Severinus Sculteti tartós hatású sajtóhadjáratot indított a hangsúlyozottan magyarként beállított reformátusok ellen.

³¹ Bucsay M. (1939), *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung*, *Deutsche Theologie* 6, 1939, 261-281; Csepregi 2013:341-359.

³² A *coetustagok* között csak egyetlen egyet találunk, aki adataink szerint az evangélikus táborban maradt, a későbbi püspököt, Sibolti Demetert. Vö. Bartholomaeides 1817:37; Buchwald 1895-1903, 1895:200 (nr. 84); Szabó 1941:133-134; ELEM I/3:123.

³³ Heltai J. (1980), *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595-1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* 1980, 243-347; Szabó A. (2005), *Akten über ungarische Studenten im Heidelberger Universitätsarchiv (1560-1622)*, *Ungarn Jahrbuch* 28, 2005, 229-236.

³⁴ A képvita irodalma például: RMNy 603, 711, 756, 760, 814, 827, 852; vö. Heltai J. - Tasi R. (2005), „*Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok XVI-XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék; a kéziratokhoz lásd: Szabó A. (2012), *Thoraconymus Mátyás levél- és beszédgyűjteménye mint tankönyv*, in: Kecskeméti Gábor - Tasi Réka (szerk.), *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25-28.*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 127-137.

³⁵ Szabó A. (2004), *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558-1598)*, Debrecen, Hernád Kiadó, (Nemzet, egyház, művelődés, 1); Szabó A. (2016), *Melanchthon und die Schule in Sárospatak im 16. Jahrhundert*, in: Andreas J. Beck (Hg.), *Melanchthon und die reformierte Tradition*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, (Refo500 Academic Studies, 6), 139-147.

témát és helyszínt felölelő, térben és időben kiterjedt hitvita kifejezetten megkívánja a vizuális ábrázolást és a többszemponú, szociális interakciókra érzékeny elemzést.

Két további, hasonlóan reményteljes 16. századi kutatási témát csak röviden említek: a magyarországi vonatkozású ún. Eber-kalendáriumok (előre nyomtatott családi naplók) rokonsági adatainak összegyűjtése és hálózatelemzése. E wittenbergi provenienciájú kiadványok különösen protestáns körökben voltak elterjedve, és több generáción keresztül vezették bejegyzéseiket, többek között jelentős teológuscsaládokban is. Hazai gyűjteményekben mintegy 40-50 eredeti példányuk mutatható ki, de a sokszor kéziratban is tovább másolták őket.³⁶

A Magyar Nemzeti Levéltár évfordulós iratfeltárásától, mely az 1570-es időhatárig terjed ki és 2018-ban zárul le, szintén várható a forrásbázis bővülése és az adatok sűrűsödése. Ezt a szisztematikus feltárást egészíti ki H. Németh Istvánék minden szabad királyi városra kiterjedő, azaz főleg határon túli városi levéltárakban végzett OTKA-kutatása.³⁷ Mindezek eredményeképp épülnek majd fel azok az online adatbázisok, melyekre támaszkodva új lendületet és új irányokat vehet a magyarországi reformáció kutatása.

5 Kitekintés

A fentiekben tanulmányom címéhez hűen a 16. századra igyekeztem koncentrálni. Az időben előre haladva azonban ugrásszerűen növekednek a történeti hálózatkutatás feladatai és esélyei. Egyre elterjedtek a naplók és emlékkönyvek (*Album amicorum*) műfajai,³⁸ teljes epistoláriumok maradtak fenn,³⁹ és az iskolázás, a diákmobilitás virágzása professzori ajánlások tömegét termelte ki és hagyományozta ránk. (Amit fentebb a mintaszerűen feldolgozott heidelbergi peregrinációról mondtam, időben az is főleg már a 17. századra áll.) A hitvitairatok olyan burjánzásnak indulnak, hogy ezeket már hagyományos, katalogizáló módszerrel képtelenség rendszerezni.⁴⁰ Az említett magyarországi *Pfarrerbuch* készülő 17. századi köteteiben is az életrajzi adatok olyan sűrűsödése figyelhető meg, mely sokkal finomabb és megbízhatóbb elemzéseknek nyit teret, mint ami a 16. századi anyagra volt jellemző. Ha néhány éven belül ezek az életrajzok is bekerülnek a www.pfarrerbuch.de online-adatbázisba, akkor a sokat dicsért elemző szoftver is végre megmutathatja, mi mindenre képes. A legnagyobb falatnak azonban az ún. protestáns gályarabperekre követő emigráció irodalma és európai kapcsolatrendszere⁴¹ ígérkezik. Ez hiába örökzöld kutatási

³⁶ Varga A. (1989), Egyháztörténeti feljegyzések egy Eber-féle kalendáriumban, *Lymbus* 1, 1989, 1-22; Szelestei N. L. (1992), Hranicae Mátyás bejegyzései egy Eber-féle Calendarium historicumban, *Lymbus* 4, 1992, 1-37; Szelestei N. L. (1998), *Naplók és útleírások a 16-18. századból*. Budapest, Universitas, (Historia Litteraria, 6).

³⁷ Előzetes eredmények: Guitman B. (2017), *Hit, hatalom, humanizmus. Bártfa reformációja és művelődése Leonard Stöckel korában*, Budapest, Szent István Társulat; H. Németh I. (2017), *Felekezetváltás vagy együttélés. A szabad királyi városok katolikus egyházainak sorsa*, in: Varga Szabolcs - Vértesi Lázár (szerk.), *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola - Pécsi Egyháztörténeti Intézet, (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 17), 157-174.

³⁸ Latzkovits M. et al. (2003-2017), *IAA. Inscriptiones Alborum Amicorum*, online-adatbázis, Szeged, DOI: 10.14232/iaa; Latzkovits M. (2015), Tandem. The one-word quotation, in: Margriet Gosker - István Monok (ed.), *Peregrinus sum. Studies in History of Hungarian-Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday*, Budapest-Amsterdam, Magánkiadás, 65-84.

³⁹ Pathai István leveleskönyve: Fabó A. (1869), *Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transsylvania diplomaticus*, Pest, Osterlamm, 60-223; Zoványi J. (1911-1929), Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve, *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár* 10, 1911, 26-142; 11, 1927, 168-191; 12, 1928, 186-219; 13, 1929, 142-147.

⁴⁰ Heltai-Tasi 2005.

⁴¹ K. F. Otto Jr. - J. P. Clark (1996), *Bibliographia Kleschiana. The Writings of a Baroque Family*, Columbia, SC, Camden House (Studies in German Literature, Linguistics and Culture); Fata M. (2007),

téma évszázadok óta, még mindig tartalmaz olyan fehér foltokat, melyeket csak módszertani megújulással, pl. a történeti hálózat kutatás alkalmazásával lehet kitölteni.

Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten, in: Erdélyi Gabriella - Tusor Péter (szerk.), *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 519-547; E. Kowalská, M. Gerstmeier (2017), Evangelische Exulanten aus dem Königreich Ungarn und der frühe Pietismus. Migration, Krisenbewältigung und religiöser Wissenstransfer zwischen ungarischen und deutschen Zentren des Luthertums im 17. Jahrhundert, in: Márta Fata - Anton Schindling (Hg.), *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Münster, Aschendorff, (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 167), 277-318; Tóth Zs. (2016), Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége. Lányi György példája, in: Bitskey István et al. (szerk.), *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 423-437.